

FEKETE EDIT–GYARMATI GYÖRGY

Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról

1978 novemberében a Második Világháború Története Magyar Nemzeti Bizottsága nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten a fenti kérdéskörrel. A témaválasztást különösen indokolta, hogy az 1980-as bukaresti Történezt Világkongresszuson az egyik téma a második világháborús propaganda lesz.

A folyóirat előző oldalain közölt tanulmányok* szolgáltak alapul a kibontakozó vitához. A hozzászólók egyrészt kiegészítették, ill. elmélyítették a referátumokban elhangzott kérdéseket, másrészt új szempontokat vetettek fel elsősorban a politika és propaganda viszonyának, valamint a propaganda társadalmi irányultságának problematikájához.

A referátumokban felvetett kérdések közül a hozzászólók jelentős része a németek által propagált európai „új rend”-tervezetek, valamint a szövetséges hatalmak különböző közép-kelet-európai integrációs elképzeléseihez fűzött kiegészítést. *W. Schumann* (NDK) *W. Wette* (NSZK) fentebbi referátumához kapcsolódva kifejtette, hogy, bár az új európai gazdasági rend a német propagandában, ill. politikában mindvégig jelen volt, ennek 1943–44-től megfigyelhető újbóli hangsúlyozása a hitleri birodalom számára elsőrendűen fontos közép- és délkelet-európai nyersanyagforrásokkal függ össze. Másrészt viszont az ezirányú lépések az angol–amerikai–szovjet propaganda háború utáni időszakra vonatkozó „ígéreteit” is megpróbálták ellensúlyozni, részletesen ecsetelve a térség országainak a német oldalon való megmaradás „előnyeit”. Legfőbb érvük – a bolsevizmus veszélyének állandó hangoztatása mellett – ez esetben az volt, hogy e régió államai számára az amerikai típusú „neo-liberális” berendezkedés sem lenne kedvezőbb, mivel (lásd 1929–1933) az sem mentes a nagy gazdasági válságoktól. *Schumann* vitathatónak tartotta *Wette* azon nézetét, miszerint a háború utolsó szakaszában Hitler elsődleges célja a délkelet-európai országok „kikapcsolása” lett volna. Utalva arra, hogy a kérdés szerinte ennél összetettebb, idézett Hitlernek egy 1943 nyarán Rosenberggel folytatott beszélgetéséből, amikor is a náci vezér kijelentette – *Schumann* megfogalmazásában –: „Okkupációs politikát gyenge kézzel nem lehet csinálni”, mégis ezt a tételt a csatlós országokkal szemben igencsak differenciáltan alkalmazták, s esetenként a „gyenge kéz” volt jellemző. Ezzel igyekeztek elérni, hogy továbbra is kapjanak katonát és nyersanyagot ezen

*A konferencia a háborús propaganda témakörén túl az illegális sajtó világháború alatti történetének kérdéseivel is foglalkozott. Tekintettel arra, hogy a folyóirat csak a propagandával foglalkozó tanulmányokat teszi közzé, beszámolóinkban elsősorban a vita azon kérdéseit érintjük, melyek ehhez a problematikához kapcsolódnak.

államoktól. A hozzászóló végezetül egy 1944 elején, Riedl egykori osztrák miniszter által „Utak Európához” címmel készített memorandumát ismertette. Ez a dokumentum Németországot a háború után egy olyan új európai gazdasági közösség centrumaként tüntette fel, amelyben a „teljesítménnyel való vezetés” elve a döntő. Ennek propaganda-vetülete: az új európai rendben Németország „szövetségesei” a háború alatti teljesítmények alapján helyezkednek majd el.

H.-J. Schröder (NSzK) *Schumann*hoz hasonlóan a gazdasági háttér fontosságát emelte ki, mint a német Európa-integrációs tervek mozgatórugóját, bár hozzátette, hogy a háború utolsó szakaszában, 1943 után ezen elképzelések propagálásában szerepet játszott az a szándék is, hogy az USA-nak a világháború utáni időszakra meghirdetett gazdaság-politikai elképzeléseit tudatosan beépítse saját propagandájába. A felszólaló szerint Közép- és Délkelet-Európa egyre inkább egy-két eltérő gazdasági koncepcióval „bombázott” akciómezőnek tekinthető. Végezetül felvetette, hogy vizsgálni kell: egy adott nagyhatalom belpolitikája, illetve propagandája milyen viszonyban áll szavahihetőségével.

R. Herzstein (USA) a német politikát, ill. propagandát szinte egészében „irreálisnak” és „opportunistának” minősítette. Kifejtette, mennyire irreális volt, hogy miután elvesztették a háborút Afrikában, bombázták a német városokat, előkészületek történtek a szövetségesek nyugat-európai partraszállására, felröppent Salzburgból az a hír, hogy készül egy, a tengelyhatalmakat és csatlósait magába foglaló államszövetség terve. Utalva *Bastianini* olasz külügyminiszterhelyettes és *Ribbentrop*, valamint *Mussolini* és *Hitler* közötti tárgyalásokra, arról az ekkoriban készült „Európa Chartá”-ról szólt, amely egy német–olasz vezetés alatt szervezendő új Európában körvonalazta az egyes népek jogait, ill. kötelességeit. (A tervezet a németek ellenzése miatt akkoriban nem került nyilvánosságra.) Másik ilyen irreális tervként említette *Herzstein* azt, a német külügyminisztérium égisze alatt készített dokumentumot, amelynek munkálataiba *Ribbentrop* is bekapcsolódott. E *Rudolf Raten*, *Karl Mengele*, *Friedrich Berger* professzor és mások bevonásával készült európai konföderációs tervben helye lett volna olyan nemzeteknek, mint a franciák, vallonok, dánok, norvégek; Bulgáriát, Magyarországot és Romániát vezető tagországokként jelölte meg. Megszerkesztésénél lehetséges modellként tanulmányozták a Népszövetség alapokmányát. Végül ennek nyilvánossághozása is kútba esett. A hozzászóló ezen példákat a korabeli német politika irrealizmusának legnyilvánvalóbb bizonyítékaként értékelte.

A *Herzstein* által tárgyalt másik témakör a német politika „opportunizmusa” volt. Opportunizmusként értékelte azt a hitleri politikát, hogy támogatott olyan hagyományos konzervatív, reakciós rendszereket, mint Magyarország vagy Románia, holott azok nem szerveződtek totális fasiszta diktatúrákká. Konzekvens politikának ezen országok szélső-jobboldali, fasiszta szervezeteinek támogatását tekintette, amelyekkel szemben – mint mondotta – „tartottak bizonyos távolságot, de titkos kapcsolataik voltak”.

Ez utóbbi állásponthoz *Boros Zsuzsa* fűzött észrevételeket. Hangsúlyozta, hogy a konferencia eddig, sajnos, nem szentelt kellő figyelmet a propaganda és politikai gyakorlat mindenkor rugalmas viszonyának, valóságos és látszólagos ellentéteinek. Véleménye szerint a náci propaganda és politikai gyakorlat kapcsolatára épp az utóbbi jellemző. Franciaország és Magyarország példájára utalt, melyek helyzete sok szempontból hasonló volt, annak ellenére, hogy az egyik legyőzött állam, a másik pedig német

szövetséges volt. Közismert, hogy Hitler mindkét területen a konzervatív jobboldali erőkre, Pétainre, illetve Horthyra kívánt támaszkodni, s a párizsi kollaboránsokat vagy a magyar nyilaskeresztéseket csak a kormányzat sakkban tartására használták fel, mivel Hitler számára is előnyösebb volt egy, a belső közvélemény által inkább elfogadott, látszatfüggetlenséggel rendelkező, de követeléseit végső soron teljesítő kormányzat, semmint a lakosság széles körét a rezsim, s ezáltal a németek ellen fordító nyílt fasiszta diktatúra. Így végső soron inkább a propaganda és a politikai gyakorlat összhangja volt a jellemző. A párhuzamosan futó opportunistá, valamint a megalkuvásmentes, intranszigen náci propaganda csak az említett funkciót töltötte be a politikai gyakorlat számára. Ebben az értelemben éppen nem az irrealitás, mint inkább a realizmus volt a jellemző a náci propagandára. A Herzstein által említett különböző „új Európa” terveket az érintettek jó része éppúgy nem vette komolyan, mint ahogy például Franciaországnak az új rendbe való beilleszkedéséről szóló elképzeléseket sem. S ha a náci elvekhez mereven hű emberek – mint pl. Otto Abetz párizsi német követ – csalódtak és tarthatatlannak tartották is a hirdetett elvek és a politikai gyakorlat diszharmóniáját, ez még nem mond ellent a célok és eszközök érdekeken alapuló összhangjának.

H. Steiner (Ausztria) felvetette – most már az antifasiszta koalíció oldaláról vizsgálva – az Ausztriát is érintő közép-kelet-európai konföderáció kérdését, s jelezte, hogy ez még nem kellően tisztázott része a nagyhatalmak világháborús és az azt követő időszakra is kiható politikájának. Bár az osztrák függetlenség helyreállításáról szóló moszkvai határozattal egyidőben abban is megegyeztek a szövetséges hatalmak, hogy egy ilyen tömörülést nem támogatnak, a brit külpolitikában ez a kérdés, ha módosult tartalommal is, tovább élt. (Ez a téma már az 1973-as budapesti, a második világháború historiográfiájával foglalkozó konferencián is felmerült, de részleteiben sem akkor, sem most nem vizsgálták. *Történelmi Szemle*, 1973/3–4. sz. – F.–Gy.)

Kosáry Domokos elsősorban Seton Watson angol történésznek a világháború alatti, Kelet-Európa és elsősorban is a Duna-medence kérdéseit érintő elgondolásait elevenítette föl. Több ez időből származó írására hivatkozva kiemelte, hogy S. Watson, elítélve a második bécsi döntést, Erdély világháború utáni hovatarozását – mint azt egy röpirata címében is megfogalmazta – „kulcsproblémának” tekintette a régió népeinek további békés együttélése szempontjából.

E. Barker – kapcsolódva Kosáry Domokos Seton Watson tevékenységét méltató felszólalásához – elmondotta, hogy az angol történész szorgalmazta egy konferencia megtartását kelet-európai parasztpártok Londonban élő vezetőivel, azzal a céllal, hogy előmozdítsa a parasztdemokráciák kialakulásának gondolatát, a brit propaganda azonban tudatosan hallgatott erről, mivel „a külügyminisztériumot nyugtalanították a Szovjetunió erre való reagálásai, hiszen köztudott volt, hogy Moszkva nem nézi jó szemmel a délkelet-európai konföderáció gondolatát, mivel annak szovjetellenes aspektusa is lehet”. Véleménye szerint ez is közrejátszott abban, hogy az 1943-as külügyminiszteri értekezleten a konföderációs elképzeléseket elejtették.

Az antifasiszta szövetség tagjai között a propaganda összehangolásáról szólva *Barker* kitért arra, hogy bár voltak ezirányú kísérletek, végrehajtásukra nem került sor. Ebben az is szerepet játszott, hogy az angol propaganda irányítói a szovjetekkel való együttműködést eltérő módon ítélték meg. Így, bár megvoltak a szovjet vezetéssel a magas szintű kapcsolatok, a konkrét munka során tényleges kooperációra alig került sor, s az

összehangolás kimerült abban, hogy a szovjet adókat figyelve, saját propagandájukat igyekeztek azzal egyeztetni. Ennek következtében az angol propagandának különösen átgondoltnak kellett lenni olyan esetekben, mint amikor pl. Hitler a Kelet-Európában talán leghatásosabb antibolsevizmus propagandáját annak terjesztésével kívánta megerősíteni, hogy „az angolok eladták Délkelet-Európát az oroszoknak”. Erre London csak azt válaszolhatta – folytatta Barker –, hogy ez nem igaz. Ennek ellenére pl. Romániában és Magyarországon az irracionális félelem olyan légkörre alakult ki, amelyben nehéz volt bármiféle hatásos ellenpropagandát folytatni. Noha a Nagy-Britannia és a Szovjetunió közötti érdekkülönbségek nyilvánvalóak voltak, a propaganda fő feladatának annak hangsúlyozását tartotta, hogy „az angolok nem harcolnak kétfelé, azaz egyrészt a németek ellen katonailag és külön a Szovjetunió ellen, hanem mindketten (ui. Anglia és a Szovjetunió – F.–Gy.) egy és ugyanazt a háborút harcolják”. Ennek ellenére a délkelet-európai térségben hosszú ideig forgalomban voltak olyan hírek, hogy a nyugati szövetségesek egy bizonyos ponton megállítják a Vörös Hadsereg előrenyomulását, sőt esetleg egy külön háborút kezdeményeznek a térségben.

A propaganda egyes tartalmi kérdéseiről, ill. a periodizációról beszélt hozzászólásában *P. F. Iszakov* professzor (Szovjetunió). Leszögezte, hogy a propaganda tartalma lényegében a háború általános célkitűzéseiből, a soron levő katonai feladatokból szervesen következett, kiindulópontja pedig az osztálymegközelítés volt, azaz „kinek szolgált ez a propaganda, és ki csinálta”. A szovjet propaganda periodizálásával kapcsolatban kiegészítve a referátumában elhangzottakat, úgy foglalt állást, hogy azt a kutatások jelenlegi állása mellett csak feltételesen tudja megadni. Eszerint az első időszak a német támadástól 1943 végéig, lényegében a szovjet területek felszabadításáig tartott, amelyen belül két szakaszt: a Sztálingrádot megelőzőt, s az 1942. november 19. utánit lehet megkülönböztetni. A második periódust az 1944–1945-ös évek jelentik, amikor a propagandagépezet egyfajta átszervezése is megtörtént. Végül szólt a Szovjetuniót megtámadó országok felé irányuló propagandáról. Hangsúlyozta, hogy ez a szovjet propaganda elvein, az osztálymegközelítés alapjain mit sem változtatott, mivel – Sztálin megfogalmazásával élve – „a hitleriek jönnek és mennek, a nép viszont marad”.

Ránki György a náci Németország propagandatevékenységének egyes kérdéseiről szólva beszélt arról, hogy Hitler milyen nagy fontosságot tulajdonított a propagandának, majd idézte azon kijelentését, miszerint „okos és kitartó propagandával a mennyországot is pokolnak lehet beállítani az embereknek, és a legpocsékabb életről is el lehet hitetni, hogy az a mennyország”. A göbbelsi propaganda „elveit” érintve utalt arra, hogy Göbbels hol a „híhető hazugságok művészetének” tekintette a propagandát, hol a szerelemmel azonosította, amennyiben „itt is, ott is minden megengedett, amely sikerre vezet”, hozzátéve: „A valósághoz viszont egyiknek sincs semmi köze.” A német propagandát összefoglalóan úgy ítélte meg, hogy azt valamennyi propagandaeszköz céltudatos egybefogása és egyetlen célnak történő alávetése, a közvéleményformálás monopóliuma, a propagandának az élet minden területére való kiterjesztése, a politikai közvélemény kifinomult pszichológiai eszközökkel való befolyásolása jellemezte, melyek egyidejűleg az elnyomás legbrutálisabb formáival párosultak. Az ideológia–politika–propaganda kapcsolatát vizsgálva hangsúlyozta, hogy a propaganda mindig akkor volt sikeres, amikor bizonyos valóságtartalommal bírt, s amikor ezt elveszítette, egy idő után a legjobb propaganda is hatástalanná vált. Németország esetében ez úgy jelentkezett, hogy míg a

Blitzkrieg idején „a propaganda a győzelem hátán lovagolhatott”, úgy később a győzelmet kellett volna helyettesítenie.

A. Czarnik (Lengyelország) a világháború éveiben több mint kétmillió, Európa legkülönbözőbb területeiről Németországba hurcolt kényszermunkásnak szóló göbbelsi propagandaeszközökről beszélt. Az említettek befolyásolása érdekében kétszáznál több újságot adtak ki számukra különböző nyelveken. Fokozni kívánták a német haderőtől való félelmet, bizonyítani a német kulturális fölényt, s az összes európai nemzet egyesítésének ideájáról cikkeztek.

J. Derzsaluk (Szovjetunió) méltatta, hogy a magyar antifasiszták hogyan segítették a szovjet hadsereg frontpropagandáját, különösen amikor 1944 folyamán a front egyre közelebb került a magyar határhoz. Májustól ezek a propagandisták megkezdték a magyar csapatok felvilágosítását, majd 44 őszétől kiterjesztették tevékenységüket a polgári lakosságra is. Emellett a Vörös Hadsereg katonái és főleg tisztjei számára tartott előadásokban ismertették Magyarország történelmét, gazdasági, kulturális és politikai jellemzőit.

Több hozzászólás, túllépve az előadások által is érintett kérdéseken, mintegy önálló *korreferátumként* kapcsolódott a vitához. Ezek elsősorban a *propaganda intézményeinek és eszközeinek* elemzésével bővítették a vizsgálódás spektrumát.

Sipos Péter és Vida István az Egyesült Államok Magyarország felé irányuló propagandájáról tartott hozzászólásuk bevezetéseként elmondották: a lélektani hadviselés szervezeti keretei itt alakultak ki a legkésőbb. 1941-ben létrejön ugyan az Információs Együttműködési Iroda, majd a Külföldi Információs Szolgálat, de csak 1942 júliusában önállósult propagandacélokra az Office of War Information (OWI). Ebben Robert E. Sherwood, Roosevelt bizalmi embere, beszédíróinak egyike irányította a nemzetközi programot, s ez biztosította, hogy a külföldi propagandatevékenységet a roosevelti elvek vezényeljék. Az OWI a Magyarországra irányuló amerikai propaganda irányelveiről először 1943 júniusában adott ki hosszú távú programot. Az USA propagandáját eszerint alapjában véve az elrettentés jellemezte; azt igyekezett bemutatni, milyen sors vár Magyarországra a szövetségesek bizonyosra vehető győzelme esetén, amennyiben a magyar uralkodó körök nem szakítanak Hitlerrel. Az Egyesült Államok propagandája feladatának tartotta egy olyan magyar közvélemény kialakítását, amely Kállayt és környezetét, továbbá más felelős politikusokat a tengelynek nyújtott támogatás beszüntetésére kényszerítheti. Sürgették, hogy Magyarország a lehető legkorábban szakadjon el Németországtól, s gazdasági és katonai erőforrásait állítsa a szövetségesek szolgálatába, s ösztönözték a magyarokat a szomszédos országokkal való együttműködésre a fasiszmus elleni harcban. Ugyanakkor az amerikai kormányzat, bizalmatlan lévén a magyar béketapogatódzásokkal szemben, semmiféle bátorító ígéretet nem tett.

Továbbiakban a hozzászólók az amerikai propagandában az 1943–1944 fordulójától megfigyelhető hangsúlyeltolódásról beszéltek. Az amerikai hírközlő szervek ígéretet tettek arra, hogy a szövetségesek biztosítják Magyarország függetlenségét a háború után, de az USA semmiféle erőszakos területszerzést nem ismer el. Követelték a magyar csapatok visszavonását a keleti frontról, és nyomatékosan sürgették minden, a németeknek nyújtott támogatás haladéktalan beszüntetését. 1944-től azt hangsúlyozták, hogy a háborút és Délkelet-Európa sorsát nem egyedül a Szovjetunió dönti el, abban az angol-szász hatalmak is jelentős szerepet játszanak. Ugyanakkor kerültek minden célzást, mely

alkalmas lehetett olyan következtetés levonására, hogy Anglia és az USA „megmentik Magyarországot a Szovjetuniótól”.

Két hozzászólás keretében hangzott el összefoglaló a Magyar Rádió második világháború alatti tevékenységének fontosabb kérdéseiről.

Szász Zoltán a német megszállásig terjedő időszakot tekintette át. Megállapította, hogy a Magyar Rádió valójában nem tartozott a modern propagandafegyverek közé. Irányítói – éppúgy, mint az egész politikai élet vezetői – túlságosan konzervatívak voltak ahhoz, hogy a tömegeket olyan fontos tényezőnek tekintsék, amelyet céltudatos munka árán meg kell nyerni. A közgondolkodás alakítását tiltásokkal és kinyilatkoztatásokkal elintézhetőnek vélték; alapjában a középosztály felé, a politikára amúgy is odafigyelők felé kívánták ilyen jellegű műsoraikat irányítani. A külföldre menő adások technikailag használhatatlanok voltak, propagandajelentőségük gyakorlatilag nem volt. A Rádió a kormány sajtópolitikájának irányelvei szerint működött, politikai szempontból megfelelt egy nagyhatalmú újságnak. A műsorpolitikát és a műsorok tartalmának változását elemezve jelezte, hogy az adásokban 1939 őszétől Magyarországot mint a stabilitás, béke szigetét mutatták be. 1940 nyarán a kiegyensúlyozott hírközlést felváltja a német hadijelentések hegemoniája. A Szovjetunió elleni támadás idején az antibolsevizmus felerősödése jellemezte a műsorokat. A továbbiakban arra mutatott rá, hogy 1942 tavaszától a magyar politikusok ijedtsége tükröződött az adásokban is. A Honvédelmi Minisztérium pl. már nem háborús műsorokat, hanem minél több zenét kért. A Kállay miniszterelnökségével kezdődő szakaszt a Rádiónál a rövid hadijelentések s az antikommunizmus immár nagyon defenzív interpretálása jellemezték. A kiugrási vágyakhoz idomuló új momentumként jelentkezett annak propagálása, hogy „a magyarság ezt a háborút nem akarta”, másfelől annak óvatos hangoztatása, hogy a német táborban Magyarország a legliberálisabb, legvidámabb barakk. A kiugrási előkészületek a Rádió politikájában is kitapinthatók, de meglehetősen bizonytalanok az ilyen elemek. A Rádiót is, a kormányt is jellemző tehetetlen, sodródó politikára hozta fel példaként a hozzászóló a Magyar Rádió elnökének 1944. márc. 15-i ünnepi köszöntőjét, melyben a harcos önvédelemre való ösztönzés helyett a történelem előli elbújást ajánlotta. Felfogásában „a szabadság . . . szabályozott rendjének keretében önként, meggyőződéses engedelmisséggel kell vállalni mindazt, amit különben a szolgaság biztosan kikényszerítene belőlünk”. Ez egyben hű kifejezője a német megszállás előtti egész korszak politikai gondolkodásának.

1944. március 19. új szakasz kezdete volt a Magyar Rádió történetében. *Boros Zsuzsa* ettől az időponttól tekintette át a Rádió tevékenységét. Bevezetőjében szólt a hosszú és rövid távú propagandáról, ennek értelmezési lehetőségeiről, különös tekintettel a politika és propaganda kapcsolatára, a propaganda bizonyos önállóságára. Megállapította, hogy a Rádió mindvégig a rendszer hivatalos ideológiáját terjesztette. A göbbelsi minta alapján történő átalakítás kudarcának okait több szinten elemezte. Elsőként arra utalt, hogy lényeges szervezeti változásokra nem került sor, majd a műsor-szerkezetet, illetve a propaganda témáinak kismértékű változását vizsgálta. Ez véleménye szerint szoros kapcsolatban állott a háború menetének alakulásával, a magyarországi német megszállás sajátosságaival. „A németek a propagandától a háború folytatása melletti egyértelmű kiállást kérték számon, aminek konkrétan három témában kellett megnyilvánulnia: a fegyverbarátság hirdetésében, a zsidókérdés megoldásának propagálásában és az »árulók« Kállay-klikk elítélésében.” A magyar vezetés az első kérdést még a kért-

nél is jobban hangsúlyozta, s a propaganda szintjén a második feladat sem okozott nehézséget, a Kállayt elítélő kampányt viszont csak hosszas huzavona után voltak hajlandók elindítani. A politikai adások mellett beszélt a kulturális műsorokról is; mondván, hogy itt csak a „negatív oldalt” sikerült megvalósítani: mi ne kerüljön a rádió műsorába. Azt a törekvést azonban, hogy a direkt fasiszta agitációt a kulturális programokban alkalmazzák, nem koronázta túlzott siker, s az új irodalmi vezetők inkább a konzervatív, addig is túlsúlyban levő „keresztény és nemzeti” szellemű kultúrát kívánták kizárólagossá tenni. Összefoglalásul kiemelte, hogy 1944. III. 19-től a nyilas hatalomátvételig a Magyar Rádió különösebb megrázkódtatás nélkül alkalmazkodott az új helyzethez, s inkább a kontinuitás momentumra támaszkodott.

Egyetlen hozzászólásként hallhattuk a filmpropagandáról *Bokor László* beszámolóját. Megállapította, hogy Magyarország nem ismerte fel a hangosfilmben rejlő propaganda lehetőségeit. Ez annál is meglepőbb, mivel a Filmhíradó a Kozma Miklós által vezetett állami részvénytársaságba tartozott a Rádióval és az MTI-vel együtt. Beszélt a filmszakma szervezetéről, a készített propagandafilmekről. Svejki szituációként aposztrofálta a haditudósító-század tevékenységét. Közvetlenül a frontvonal mögött szervezett műcsatáikkal pánikot keltettek az első vonalakban, mire a vezérkar úgy döntött, hogy, bár a fronttudósításokra szükség van, azok ne a helyszínen készüljenek. Ennek megfelelően egy Pest megyei zárt helyőrségben berendeztek egy Patyomkin-falu-frontot, valódi harckocsikkal és ágyúkkal s valódi artistákkal, békés hátországi dublóreivel a hadra kelt seregnek. Így a fronttudósítások is elkészültek, és a vállalkozás is veszélytelen volt, hiszen a robbantásokat pirotechnikus végezte, a hitelesítést pedig kijevi stúdiókból zsákmányolt tekercsek bevágott részletei voltak hivatva biztosítani. Hozzászólását azzal fejezte be, hogy a világháború történetével foglalkozó kutatók még nem aknázták ki kellőképpen az akkori – több mint 13 millió méternyi – híradófilmeket, mint a propagandakutatás forrásait.

Barker és Wette előadásából, valamint Sipos Péter és Vida István már ismertetett hozzászólásából az angol, német, illetve amerikai propagandairányításról kaptunk képet. Márkus László és Vásárhelyi Miklós részletesen ismertették a magyar sajtóirányítás rendszerét, s – mint hozzászólásában Szász Zoltán jelezte – megállapításaik érvényesek a rádióra is. Ehhez kapcsolódva ismertette *Polgár Tibor* a magyarországi állami propaganda-gépezet szervezetileg is centralizált irányítására tett kísérletet. Elmondotta, hogy 1938 júniusában minisztertanácsi határozat született egy ún. „nemzetnevelési szervezet” felállításáról, mely néhány hónappal később a Miniszterelnökség egyik osztályaként kezdett tevékenykedni. Feladataul a kormány intézkedéseinek hangulati előkészítését, a hozott döntések tudatosítását jelölték meg, külön is hangsúlyozva az ezirányú tevékenység fontosságát a háború menete által szükségessé váló kényszerintézkedésekkel kapcsolatban. Továbbiakban szükségesnek tartották „a gazdasági és szociálpolitikai téveszmék rendszeres megfigyelésére és módszeres leküzdésére”, valamint a „társadalmi együttműködés zavaró jelenségek megszüntetésére” egy olyan visszajelző rendszer megszervezését, mely egyúttal képes a propaganda hatásának mérésére is. Ez a visszacsatolási rendszer lényegében hangulatjelentések beszerzését és kiértékelését foglalta magában.

A hozzászóló megállapította, hogy az említett intézmény az állami propaganda-gépezet direkt és totális irányítását nem tudta megvalósítani. Ehelyett egy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumra, a Belügyminisztériumra, a HM Vezérkari Főnökségére és

az MTI-re is kiterjedő többcatornás propagandairányítási mechanizmus érvényesült. Az említett szervezet azonban emellett direkt politikai tevékenységet is folytatott a kéthetente megjelenő „népnevelő plakátjaival” és az ún. „gazdalevelekkel”, valamint az általa támogatott több tucat jobboldali szervezeten keresztül, melyek propagandáját közvetlenül irányította.

Gazsi József a szovjet földről sugárzó Kossuth Rádió működéséről szólva, beszámolt az adó létrejöttének körülményeiről, a szerkesztőség összetételéről és annak tevékenységéről. Külön is kitért annak felelevenítésére, hogy ottani magyar hadifoglyokat hogyan „alkalmaztak” a rádió szerkesztőségének informálásában. Felszólalása során *Gazsi* vitatta egy, a Kossuth Rádió tevékenységével foglalkozó, nyugaton megjelent tanulmány szubjektív megállapításait.

Rázsó Gyula a Waffen SS-ről szólt. Elsősorban Bergerrel foglalkozott, mivel az ő nevéhez fűződik a kelet-európai SS-toborzás, s végül is az ő terve valósult meg. Kezdetben tömeghadsereg szervezéséről nem volt szó, s csak a Wehrmachttal való konfliktus motiválta a hadsereg nem német állampolgárokkal történő kiegészítését. 1940-ben ez még nem volt számottevő; különböző ígéretekkel, pl. munkavállalási lehetőségekkel csábították Németországba a különböző kelet-európai államokban élő németeket. 1943 fordulatot jelentett az SS-propagandában és -szervezésben. Mivel egyrészt csökkent az állomány, másrészt egyre kevesebb önkéntes jelentkezett, sorozott katonákkal egészítették ki az SS-t, majd nem német katonák tömeges beillesztésére is sor került. Amikor egyre jobban szorult a hurok Németország körül, az egyes országok kollaboránsai közül számosan léptek be az SS-be, mivel félték saját népük ítélőszékével szembenézni. 1944-ben a már több mint 900 000 létszámú Waffen-SS tagjainak közel fele a Kelet-Európában toborzottak közül került ki.

Karsai Elek egy sajtósági kérdésről, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa sajtó-organumának a hazai zsidóságot befolyásoló szerepéről értekezett. A lap 1944. március 23-tól október 12-ig a megszálló német titkosrendőrség szorgalmazására jelent meg. Feladata az volt, hogy – látszólag – saját vezetői által befolyásolja e diszkriminációval sújtott társadalmi réteget. A lap teljes mértékben a Sicherheitspolizei ellenőrzése alatt állott, megvételét minden zsidó háztartás számára kötelezővé tették, s német utasításra azáltal kívánták „megnyugtatni” az érintetteket, hogy amennyiben a zsidóság a németek által megkövetelt mértékben támogatja anyagilag és munkaerejével a nácik háborús céljait, bántódás nélkül átvészeli a háborút. Miközben ezen cikkek megjelentek – folytatta a hozzászóló –, vidéken már folyt a deportálás. Összegezőképpen ismételtlen leszögezte, hogy a lap nem annyira a Zsidótanács, mint inkább a Sicherheitspolizei szócsöve volt, s a zsidónak minősített magyar állampolgárokat „saját pusztulásuk érdekében” igyekezett manipulálni.

Gyakran visszatérő kérdés volt a konferencián az *elit- és tömegpropaganda*, illetőleg szélesebb értelemben az, hogy mely társadalmi osztályhoz, réteghez szól egy adott ország propagandája. A referensek ezt a vizsgálati szempontot vagy mellőzték, vagy csupán közvetetten érintették, s a vitában is elsősorban kérdésfeltevések formájában került szóba.

Ránki György ezt a kérdést is érintve felvetette, hogy az elit- és tömegpropaganda vizsgálatakor elit alatt nem csupán egy szűkebb politikai vezetőréteget kell érteni, hanem azokat, akik nemcsak a befogadásra alkalmasak, de tovább is tudják adni a propagandát. Véleménye szerint tehát – s ez már átvezet a propaganda hatékonyságának kérdéséhez is

– nemcsak a hallgatottság, ill. a befogadás adatai vizsgálandók, hanem az is, hogy a helyzeténél fogva közvéleményformáló erővel bíró réteg, másrészt pedig a politikai, gazdasági és társadalmi döntésekben közreműködők hogyan reagáltak a propagandára.

Hajdú Tibor – utalva Barker előadására és Ránki György hozzászólására – a propaganda céljainak vonatkozásában tárgyalta a társadalmi irányultság kérdését. A BBC propagandájának véleménye szerint kettős célja volt, azaz a minimális: arról informálni a magyar lakosságot, amelyről a hatalmon levők nem akarták tájékoztatni; a távlati: változást elérni a háború menetében (kiugrás) vagy legalábbis a háborús erőfeszítések csökkentésére, illetve szabotálására bírni Magyarországot. Utóbbi álláspont képviselője volt – a BBC háború alatti munkatársa, ill. tanácsadójaként – Macartney professzor, akinek propagandája kifejezetten az uralkodó körök felé irányult. Hajdú megállapította, hogy a magyar lakosság, azaz a propagandát befogadó közeg társadalmi és politikai heterogenitása megnehezítette egy egységes, szélesebb rétegeket is befolyásoló angol propaganda kialakítását. Ellenpéldaként említette Csehszlovákiát, ahol a különböző demokratikus, antifasiszta erők homogénebb volta módot nyújtott egy egységesebb agitációra.

Sipos Péter és Vida István a társadalmi irányultsággal kapcsolatban azt fejtegette, hogy a Budapest felé sugárzott amerikai propaganda a társadalom felső rétegeit kívánta elsődlegesen befolyásolni, oly módon, hogy megnyugtassák e rétegeket: nem szükséges döntő társadalmi változás. Csupán 1944. október 15. után, amikor nyilvánvalóvá vált a kormányzat tárgyalóképtelensége, változott meg az amerikai propaganda iránya, s a szélesebb néptömegek felé fordulva, új demokratikus rendet propagáltak.

Scheel felszólalásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a hallgatottság kérdésének vonatkozásában további kutatások szükségesek. Nemcsak az vizsgálendő, hogy Németországban, ill. azon országokban, melyek felé a német propaganda irányult, mennyi volt a rádióvevők száma, hiszen egy készülék nem egyenlő egy hallgatóval. Ilyen irányú kutatások újabb adalékokat szolgáltathatnak a társadalmi irányultság és a hatékonyság problematikájához. Ehhez kapcsolódott *N. Katzburg* (Izrael) azon kérdésfeltevése, hogy mennyiben mérhető a propaganda hatása olyan helyzetben, amikor a propaganda hallgatása tiltott volt.

A társadalmi irányultság kérdéskörén belül meg kell említenünk néhány olyan hozzászólást, melyek a *speciális társadalmi csoportok felé irányuló propagandával* foglalkoztak.

A magyar katonai vezetés propagandájáról szóló referátumában *Tóth Sándor* külön kiemelte a hadsereg „politikamentességének”, „társadalomfölttiségének” jelszavát. *J. Förster* (NSzK) egyik hozzászólásában azonos véleményének adott hangot a Reichswehr vonatkozásában. *Vargyai Gyula* arról beszélt, hogy a katonai vezetés politikai nézeteit nemcsak a hadsereg állománya körében terjesztette, hanem a rendelkezésére álló eszközök segítségével a társadalom szélesebb rétegei számára is megfogalmazta. A katonai propagandatevékenységet négy területen vizsgálta: a hadsereg politikai kampányai, a katonai előképzés, az ún. nemzetvédelmi szolgálat és a sajtópolitika. Elmondotta, hogy a 30-as évek elején az új honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula olyan kampányokat kezdeményezett a hadseregben, amelyek közelkerülhettek a Bethlen- és Károlyi-kormány nem csupán parlamentáris értelemben vett jobboldali ellenzékének nézeteihez. Részletesen

szólt az ún. nemzetvédelmi szolgálatról, melynek feladatai között a baloldali mozgalmak elleni tevékenység operatív értelemben is helyet kapott.

Ha a társadalmi irányultság témáját úgy említettük, hogy azt a tanácskozás résztvevőinek zöme elsősorban kérdés és megoldásra váró feladat formájában vetette fel, akkor még inkább áll ez a *propaganda hatásának és hatékonyságának* kérdésére. A kutatók többnyire fenntartással és szkeptikusan kezelték azt, vagy legalábbis – mint Wette és Scheel tette előadása végén – leszögezték, hogy a (német) propaganda hatékonysága nem állt arányban azon személyi, szervezeti és anyagi erőfeszítésekkel, amit az eredményesség érdekében kifejtettek. A vita során tett ezirányú megállapítások sem mentek túl olyan általánosságokon, mint hogy a rádiókészülékek száma, újságok, röpiratok példányszáma nem azonosítható mechanikusan a propaganda által elért tömegek létszámával; vagy hogy a propaganda hatékonysága jelentős mértékben áll vagy bukik – a politikai viszonyok által jórészt determinált – tartalmán és a propagandaeszközök elterjedtségén. Ha a propaganda hatékonyságán a „befogadó” oldalon ért valamilyen, a hirdetett agitáció nyomán megvalósult cselekvést értünk, akkor indokolt a kétkedő állásfoglalás a propaganda hatására bekövetkező változásokat illetően, illetve úgy tűnik, hogy a kutatások jelenlegi állása mellett erről csak nagyon felszínes, hézagos kép alakítható ki.

Konferenciázáró beszédében *Ránki György* azokhoz a beszámolókhöz kapcsolódott, melyek szerint a háborús propaganda kérdéseinek vizsgálatához jó terep a közép- és délkelet-európai régió, mivel e térségben, ahol megszállt, csatlós- és szövetséges államok együtt léteztek, a náci, illetve antifasiszta propaganda egyaránt sokkal bonyolultabban jelentkezett, mint másutt. Emellett a háború utáni berendezkedés vonatkozásában is itt mutatkoztak a legszélesebb skálájú elképzelések. Mivel a fasiszmus alóli felszabadulás is több alternatívát tartalmazott a háború utáni világra vonatkozóan e térség országai számára, a németellenes együttműködésen túlmenően szükségszerűen össze kellett ütköznie az antifasiszta koalíción belül eltérő világnézeti alapokon nyugvó nagyhatalmi politikának, amely ellentétek, noha tompított formában, de átszüremlettek háború alatti propagandájukba is.

Összegezésként elmondható, hogy a tanácskozás a propaganda tartalmáról, propaganda és politika kapcsolatáról számos konkrét adalékkal tette árnyaltabbá és történetileg megfoghatóbbá azokat az általános megfogalmazásokat, miszerint a propaganda tartalmát elsődlegesen a mindenkori politikai célok határozzák meg, valamint hogy egy hosszú távú politika, ill. az annak megfelelő propagandastratégia miképp módosulhat pillanatnyi taktikai megfontolások által. Mindezen eredmények forrása abban lelhető fel, hogy politika és propaganda kapcsolatát az előadók zöme elsődlegesen egy, mondhatni hagyományos – bár módszertanilag kidolgozottabb – politika-, illetve diplomáciatörténeti megközelítésben tárgyalta.

Ezen túl azonban – s vonatkozik ez elsősorban a propaganda társadalmi irányultságának, intézmény- és eszközrendszerének, valamint hatékonyságának a problematikájára – a referátumok és hozzászólások kérdésfeltevéseinek, vizsgálati szempontjainak gyakran nagyon is eltérő módja azt látszik alátámasztani, hogy eme eddig perifériális téma módszeres feldolgozásának még csak az elején tart mind a hazai, mind a határainkon túli történetírás. A konferencia ugyanakkor számos megválaszolatlan kérdést is felvetve, alkalmas volt arra, hogy mind nemzeti keretekben, mind komparatív módon további ösztönzést adjon módszertanilag is kimunkált eredmények megszületéséhez.